

TRADICIONALNI I KLASIČNI IZGOVOR LATINSKOGA JEZIKA

Naš izgovor latinskoga jezika potječe iz 5.—6. vijeka n. e. i znatno se razlikuje od klasičnoga.¹⁾ Iako se u našim gimnazijama čitaju gotovo isključivo klasični rimski pisci, kod nas je još uvijek uobičajen i propisan t. zv. tradicionalni izgovor, koji je prevladao istom na izmaku antike. Da ustane iz groba Ciceron i da čuje, kako čitamo njegove govore, jedva bi ih prepoznao i zacijelo bi nas nazvao barbarima, što toliko iskrivljujemo akustičnu sliku njegove umjetničke proze.

Jezik je po svojoj biti akustični fenomen, pa se njegova fiziognomija može odraziti samo u pravilnu izgovoru. Premda je latinski danas mrtav jezik (ako ne držimo, da on još uvijek živi u romanskim jezicima, koji predstavljaju današnji stadij njegova prirodna razvoja na različitim etničkim područjima), njegov izgovor, osobito što se tiče klasičnih pisaca, ne može biti pitanje neke konvencije i ne smije zavisiti od tiranije tradicije, već se mora zasnivati na utvrđenim rezultatima nauke, dakle na temeljima naučne istine.

Kao i drugi jezici, tako je i latinski u svojem razvoju doživio različite promjene, pri čemu nije ostao pošteđen ni njegov glasovni sistem. Posve je dakle prirodna pojava, što se njegov izgovor iz kasnijeg vremena ne podudara s klasičnim. No čemu uzimati kao normu upravo kasnolatinski izgovor? Je li tome razlog, što ne bismo znali, kako se latinski književni jezik (pučki govor ne dolazi ovdje u obzir) izgovarao u vrijeme, kad su stvarana najvrednija i najljepša djela rimske književnosti? Možemo li taj izgovor rekonstruirati? Izuzevši ritam, tempo i modulaciju, t. j. one elemente žive riječi, koji se ne mogu točno utvrditi ni za jedan mrtvi jezik, latinski nam je izgovor iz klasičnoga doba dobro poznat. Na temelju svjedočanstava latinskih gramatičara, grčke transkripcije latinskih riječi i obrnuto, ranih

¹⁾ Od bogate literature o izgovoru latinskog jezika navodim:

M. Schlossarek, *Die Schulpraktische Bedeutung der richtigen Aussprache des klassischen Lateins*, Breslau 1924.

G. Pasquali, *Pagine stravaganti di un filologo*, Lanciano 1933, str. 235 i d.

J. Marouzeau, *La prononciation du latin*, Paris 1943

latinskih tuđica u drugim jezicima, na temelju natpisa i nedvojbena rezultata komparativne gramatike nauka je utvrdila, kakav je u to doba bio izgovor pojedinih glasova. Kad nam je već taj izgovor poznat, zbog čega klasične rimske pisce čitamo izgovorom, koji je njima samima bio nepoznat i tuđ? Zbog tradicije, zbog navike, zbog inercije, zbog konzervativnosti. Kad klasični izgovor i ne bi imao nikakvih prednosti pred kasno-latinskim (a takvih prednosti ima više i o njima ćemo govoriti kasnije), već samo poštovanje naučne istine moralo bi biti dovoljan razlog, da za djela rimske književnosti napustimo tradicionalni izgovor kao neprikladan i anahronistički.

Sada ćemo ukratko navesti najbitnije razlike klasičnog izgovora od našeg današnjeg:

1. **C** se uvijek izgovaralo kao **k**, pa i pred palatalnim vokalima **e** i **i**¹⁾ na pr. *Cicero* = Kikero (isp. grčki Κικέρων), *ceciderrunt* = kekiderunt, *accedo* = akkedo.

2. **T** se izgovaralo kao **t** svagdje, pa i u skupini **ti** + vokal, na pr. *amicitia* = amikitija, *Terentius* = Terentijus (isp. grčku transkripciju Τερέντιος).

3. **S** je u svakoj poziciji, dakle i među vokalima, bilo bezvučno, na pr. *casus* = kasus, *accuso* = akkus o.

4. **Ch**, **ph** i **th**, koji se javljaju uglavnom u riječima preuzetim iz grčkoga, izgovarali su se kao aspirirani eksplozivni glasovi, a ne kao spiranti, na pr. *schola* = skhola, *triumphus* = trijumphus, *Corinthus* = Korinthus.

5. Rimljani klasičnog doba nisu uopće poznavali spiranta **v**. Gdje mi u latinskim riječima čitamo danas **v**, oni su izgovarali konsonantsko **u**, koje je imalo glasovnu vrijednost današnjeg engleskog **w**. Zbog toga im je u pismu znak **V** služio i za vokalno i za konsonantsko **u** analogno znaku **I** za vokalno i konsonantsko **i**. Kao što je poznato, slova **j** i **v** mjesto konsonantskog **i** i konsonantskog **u** uveo je u izdanja rimskih klasika u 16. vijeku Pierre de la Ramée (Petrus Ramus). Francuzi ih zato zovu lettres Ramistes. Slovo **j** uklonjeno je već prije iz tekstova latinskih pisaca, a neka novija kritička izdanja (na pr. u Collection des universités de France) mjesto **v** imaju uvijek **u**, tako *uoueo* mjesto *voveo*, *uultus* mjesto *vultus*.

¹⁾ Taj se izgovor očuvao u logudorskom dijalektu na Sardiniji, isp. kelu od *caelum*, dulce od *dulce*, i u starom dalmatinskom, koji je izumro god. 1898., kad je prestao živjeti Antonio Udina, posljednji čovjek, koji je još govorio tim romanskim jezikom, i to na otoku Krku. Isp. Savj-Lopez, Le origini neo'atine, Milano 1920, str. 220. Velarni izgovor latinskoga **c**, očuvan u dalmatinskom jeziku, nalazimo i u nekim riječima romanskog podrijetla u dubrovačkom i korčulanskom govoru, na pr. kapula od *caepulla*, lukijerna od *lucerna*, plakijer od *placere*, kimak od *cimicem*, kinkin od *cincinnus*.

6. U klasično doba *ae* i *oe* izgovarali su se kao pravi diftonzi, na pr. *Caesar* = *Ka^eesar* (otprilike kao *Kajsar*), isp. grčki *Καῖσαρ*, gotski *Kaisar*, *poena* = *po^ena*, isp. grčki *ποινή*.

Želimo li naš današnji izgovor latinskoga jezika približiti klasičnome bez većih poteškoća, mogli bismo preuzeti klasični izgovor samo iz točke 1., 2., 3. i 6. Što se tiče točke 4. i 5. bilo bi zgodnije zadržati tradicionalni izgovor, t. j. spirant *v* mjesto konsonantskog *u* i spirante *h* i *f* mjesto aspiriranih eksploziva *kh* i *ph*, jer je klasični izgovor, naveden u tim točkama, neobičan za naše govorne organe.

Spomenuli smo, da nam se klasični izgovor nameće ne samo zbog naučne istine, nego i zbog više svojih prednosti. One se daju rezimirati ovako:

1. Čitamo li *c* kao *k*, dolaze do izražaja neke glasovne figure, koje se u tradicionalnom izgovoru katkada gube. Spomenut ćemo dva poznata primjera. Vergilije u stihu:

et veterem in limo ranae cecinere querellam (Georg. I 378)

onomatopejom oponaša kreketaanje žaba. Tu ćemo onomatopeju osjetiti, samo ako čitamo: *kekⁱnere kverelam*. Ako poznatu izreku Katona Starijega čitamo pravilno: *Keterum kenseo Karthaginem esse delendam*, vidjet ćemo, da je ona pojačana jakom aliteracijom, koja sigurno nije slučajna.

2. Klasični izgovor jasno razlikuje oblike kao: *arcium* i *artium*, *cedo* i *caedo*, *celo* i *caelo*, koji su u tradicionalnom izgovoru postali homonimi.

3. Kad se *c* izgovara kao *k*, a *t* kao *t* u svakoj poziciji, kod mnogih izvedenih riječi i složenica povezanost s osnovnom riječi dolazi do izražaja ne samo u pismu, nego i u izgovoru, na pr. *ratio* i *ratus*, *Latium* i *Latini*, *Marcellus* i *Marcus*, *incido* i *cado*, *incino* i *cano*.

4. Otpada suvišno glasovno alteriranje nominalnih i verbalnih osnova, na pr. *amicus* — *amici*, *vox* — *vocis*, *vinco* — *vincere* — *vici* — *victum*, gdje je u klasičnom izgovoru uočljiva osnova vik-, zajednička svim oblicima toga glagola.

5. Pokazuju se, da u akustičnoj slici latinski jezik nije bio toliko udaljen od grčkoga, isp. *cerno* i *κρίνω*, *decem* i *δέκα*, *dicere* i *δῆκνυμι*. Isto tako grčka transkripcija latinskih imena postaje potpuno prirodna, dok je u tradicionalnom izgovoru između latinskog oblika i njegove grčke transkripcije neobična razlika. Isp. *Κικέρων* : *Cicero*, *Καῖσαρ* : *Caesar*, *Κακίλιος* : *Caecilius*, *Κλοίλιος* : *Cloelius*.

6. Grčke tuđice zadržavaju u latinskom jeziku izgovor, koji je u skladu s grčkim, na pr. *musice* : *μουσική*, *cithara* : *κίθαρα*, *cerasus* : *κέρασος*.

7. Klasični je izgovor mnogo jasniji i jednostavniji nego tradicionalni. U početnoj nastayi latinskoga jezika otpadaju njime kao suvišna razna pravila, kad se *c* ima čitati kao *c*, a kad kao *k* i kad *t* kao *t*, a kad kao *c*. Ujedno postaje vidljivo, da je latinski pravopis u klasično doba bio u velikoj mjeri fonetski.

Od svih elemenata tradicionalnog izgovora akustičnu sliku klasičnog latinskog jezika najviše iskrivljuje čitanje latinskog *c* kao *c* (= *ts*) pred palatalnim vokalima *e* i *i*, a tako isto i pred diftonzima *ae*, *oe*, *eu* i pred *y*. Ta afrikata, koju klasični latinski jezik uopće nije poznao, daje mu neki sladunjavi ton. Zamijenimo li u izgovoru *c* sa *k*, glasovna slika latinskog jezika postat će tvrđa i oporija, ali zato točnija.

Mogao bi tko primijetiti: „Zar ćemo onda govoriti s o k i j a l a n (prema latinskom *socius* = s o k i j u s) mjesto socijalan, K i k e r o n mjesto Ciceron, r a t i o n a l i z a m mjesto racionalizam i sl.“ Nitko pametan to ni ne traži. Klasični izgovor vrijedi za čitanje rimskih pisaca, a ne za naš jezik. Spomenute i njima slične riječi latinskog podrijetla mogu i dalje zadržati svoj dosadašnji izgovor, jer su se u takvu obliku kod nas udomaćile. Osim toga, one nisu došle k nama izravno od starih Rimljana, nego posrednim putem mnogo kasnije, kad je latinski izgovor bio već znatno izmijenjen. Uostalom, kad bi pod utjecajem klasičnog izgovora latinskog jezika koja od njih nešto izmijenila svoj izgled, ne bi to bilo nikakvo zlo. Sjetimo se samo, da smo prije pisali *Cir*, *Ciklop*, *Lacedemoni* i sl., a danas mjesto *c* u tim grčkim imenima izgovaramo *k*. Izgovor *Cir* i sl. pao je već u zaborav.

U pitanju izgovora latinskog jezika još uvijek nema jedinstva među narodima. Talijani i Francuzi jednostavno primjenjuju na latinski pravila ortoepije svog materinskog jezika i time se znatno udaljuju od klasičnog izgovora. U većoj mjeri vrijedi to za Francuze, koji još i oksitoniranjem nemilo iskrivljuju latinski izgovor. I Englezi su prije čitali latinski jednako, kao da je engleski. U takvu izgovoru bilo je vrlo teško prepoznati Ciceronov jezik (na pr. *mi amice* izgovarali su *ma i em á is*). Međutim danas je u Engleskoj gotovo potpuno prevladao klasični izgovor. U Sjedinjenim Američkim Državama on je u cijelosti uveden u škole. Njihovi najnoviji udžbenici uopće i ne spominju tradicionalni izgovor. Koliko sam obaviješten, u Danskoj, Norveškoj i Finskoj *c* i *t* izgovaraju se u svakoj poziciji kao *k* i *t*. Nije međutim potpuno prodrlo diftongično izgovaranje glasova *ae* i *oe*. Izgovaranje latinskog *c* na tradicionalan način smatra se u Finskoj zastarjelim i konzervativnim.¹⁾ U Nje-

¹⁾ Podatke o čitanju latinskog jezika u spomenute tri sjevernoevropske zemlje dugujem sveučilišnom docentu dru Rudolfu Filipoviću, koji je prošle godine u Londonu imao prilike razgovarati o tome s nekoliko profesora iz tih zemalja.

mačkoj je u mnoge škole bio uveden klasični izgovor, ali je Hitler uspostavio tradicionalni. Protivnik je klasičnog izgovora i rimska kurija, pa njezin konzervatizam djeluje u nekim zemljama kao smetnja uklanjanju tradicionalnog izgovora. No ipak i u onim zemljama, koje se drže svoje stare tradicije, kao što su Italija i Francuska, mnogi klasički filolozi, i to vrlo ugledni (na pr. u Italiji G. Pasquali, u Francuskoj J. Marouzeau), nastoje, da u njihovim zemljama bude općenito prihvaćen klasični izgovor. Onako isto, kao što je za grčki jezik Reuchlinov itacizam nakon duge borbe (još je Goethe, ako se ne varam, η πηγῆ izgovarao i pijí) konačno ustupio mjesto etacizmu Erasma Rotterdamskoga unatoč novogrčkom izgovoru, i latinski tradicionalni izgovor ne će se moći održati pred klasičnim. Već sada možemo kazati, da klasični izgovor sve više preotima maha. Treba istaći, kako jedino takav izgovor pruža mogućnost, da se među svim narodima ostvari toliko potrebno jedinstvo u pitanju izgovaranja latinskoga jezika.

Postavlja se pitanje: A kako ćemo izgovarati latinski jezik srednjovjekovnih i novovjekovnih pisaca? Zbog poštovanja historijske istine za nj bismo morali zadržati tradicionalni, kasnolatinski izgovor, jer su ti pisci po njemu izgovarali latinske glasove. Međutim, ako se iz praktičkih razloga ne može prihvatiti, bar što se tiče škole, dvojak izgovor, jedan za stare rimske pisce, a drugi za kasnije latiniste, treba zadržati samo jedan, ali svakako klasični. Manji je bez sumnje grijeh netočno čitati srednjovjekovne i novovjekovne latinske pisce nego rimske klasičke. Klasična djela rimske književnosti trajnije su vrijednosti i odlikuju se ne samo sadržajem, nego i umjetničkim oblikom, koji ne može doći do puna izražaja, ako je anahronistički sputan u okove sebi stranog izgovora.

Zaključujući ističem, da bismo i mi, koji u pitanju izgovora latinskog jezika nismo vezani nekim posebnim nacionalnim tradicijama, morali provesti ono, što su već proveli mnogi kulturni narodi. Ne moramo uvijek tapkati među posljednjima. Uklonimo iz naših škola kasnolatinski tradicionalni izgovor i zamijenimo ga klasičnim! Trebalo bi da o tome kažu svoju riječ i drugi naši klasički filolozi. Zato sam i napisao ove retke.

Zagreb.

V. Gortan.

RÉSUMÉ

V. Gortan: LA PRONONCIATION TRADITIONNELLE
ET LA PRONONCIATION CLASSIQUE DU LATIN

L'auteur plaide pour la prononciation classique du latin en faisant ressortir tous ses avantages. Après avoir constaté que la prononciation traditionnelle de plus en plus perd du terrain, il propose de la remplacer dans les écoles yougoslaves par celle classique, la seule qui puisse rendre à la prononciation du latin l'unité si nécessaire.